

27. Wetzel F. Missverständnisse von klein auf? Die Vertreibung der Deutschen in tschechischen und deutschen Schulbüchern / F. Wetzel // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 2005. – Nr 53 (10). – S. 55–968.

28. Winter J. and Sivan E. Setting the Framework / J. Winter and E. Sivan // War and Remembrance in the Twentieth Century / ed. J. Winter and E. Sivan. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – P. 17–28.

29. Wittram R. Das Interesse an der Geschichte. Zwölf Vorlesungen über Fragen des Zeitgenössischen Geschichtsverständnisses / R. Wittram. – Ausgabe 2, Göttingen, 1963. – 176 s.

30. Young J. At Memory Edge: After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture / J. Young. – New Haven : Yale University Press, 2000. – 248 p.

Микола Кучерена
(Луцьк)

Українсько-польський конфлікт: Волинь, 1943 рік

Багатовікова історія українсько-польського сусідства багата на приклади щирої дружби, взаємодопомоги, співпраці між обома народами. На сучасному етапі між Україною і Республікою Польща, які заявили про своє стратегічне партнерство, установлено дружні зв'язки в політичній, економічній, науковій, культурно-освітній та інших сферах.

Розширенню та поглибленню добросусідських відносин між обома державами й народами заважають недостатньо досліджені сторінки спільної історії. Особливо це стосується українсько-польського протистояння у 20–40-х рр. ХХ століття, яке залишило в пам'яті обох народів глибокий слід.

Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни стали кульмінаційною подією українсько-польських конфліктів у ХХ столітті, зокрема в 1943–1944 рр. на Волині. Вони викликали і сьогодні викликають значний суспільний резонанс, контрверсійні оцінки й тлумачення у вітчизняній, польській історіографії, громадсько-політичному житті обох держав та народів, заважаючи гармонійному розвитку добросусідських відносин між ними. Деякі сили і в Польщі, і в Україні, намагаючися здобути сумнівні політичні дивіденди, вдаються до різних спекуляцій, перекручень, фальсифікації подій і фактів, маніпулюють історичною пам'яттю заради короткотривалих політичних вигод. Особливо яскраво подібні тенденції проявляються під час підготовки відзначення 70-х роковин т. зв. «волинської трагедії».

У зв'язку із цим проблема українсько-польського конфлікту набула статусу сучасних викликів, які потребують продуманих, зважених, аргументованих, адекватних за форматом і змістом відповідей. Більше того, окремі з них варто оцінювати як загрози національній безпеці держави. Водночас потрібно враховувати чинники, що негативно впливають на відтворення й виважену

наукову інтерпретацію подій Другої світової війни та зближення підходів до їх трактування й оцінки українською і польською сторонами:

- відмінності в ідеологічних, концептуальних установах до характеристики комплексу причин та передумов міжнародного конфлікту, ролі радянського та німецького режимів, різних військово-політичних сил у його розгортанні й ескалації, кількості жертв протистояння тощо;

- наявність радикальних сил в обох державах, які штучно інспірують взаємні звинувачення, використовують трагічні сторінки спільної історії як інструмент політичних технологій, висувають необґрунтовані звинувачення проти іншої сторони;

- відсутність консенсусу в сучасному українському суспільстві щодо оцінювання багатьох явищ і процесів періоду Другої світової війни, у тому числі й т. зв. «волинської трагедії», прагнення окремих представників етнічних, конфесійних, мілітарних, політичних спільнот утвердити сприйняття складних і суперечливих подій лише як «власної» трагедії й атрибутувати її як «об'єктивну істину», «правду історії» тощо;

- низький рівень зацікавленості та обізнаності з тогочасними подіями в переважній більшості громадян України;

- відсутність комплексної державної та неурядових програм із наукового опрацювання цієї проблематики та розроблення рекомендацій для формування обґрунтованої позиції державних органів щодо питань, які стосуються оцінки подій Другої світової війни, претензій громадян та організації інших держав України, практичних заходів із меморіалізації, просвітницького й виховного змісту;

- недостатня підтримка пошуково-дослідницьких зусиль із боку державних органів та громадських об'єднань в Україні.

Викривлене та однобоке представлення історичних подій із відвертим маніпулюванням фактами не зробить поступу в дослідженні цієї трагічної сторінки спільної українсько-польської історії. З'ясування її окремих аспектів, суперечливих моментів, їх висвітлення у ЗМІ, науковій літературі є і має бути пріоритетом фахівців, а не окремих політичних сил, котрі, займаючися неприхованою спекуляцією і профанацією, прагнуть реалізувати свої вузькополітичні інтереси.

У дослідженнях українсько-польського конфлікту науковцям варто врахувати таке:

1. Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни проходив на українських або національно змішаних територіях. Трагічні події на Волині 1943–1944 рр. стали конфліктом політичних, територіальних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та інших інтересів і були складовою частиною загального міжнародного українсько-польського конфлікту, який відбувся в період Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь,

Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина). Тому його потрібно аналізувати комплексно з аналогічними за багатьма показниками подіями в означених вище регіонах, а також у контексті всієї попередньої історії українсько-польських відносин.

2. Українці та поляки в роки Другої світової війни були бездержавними націями й боролися за відновлення своїх держав. Форми й методи національно-визвольного руху диктували сильніші сторони, насамперед німецькі загарбники та радянські партизани.

3. Упродовж усієї війни лідери польського руху опору так і не відмовилися від великодержавних претензій на етнічні українські землі.

4. У волинських подіях 1943 року значну роль відіграв соціальний чинник. Це протистояння було великою «битвою за землю», більшість якої в міжвоєнні роки контролювали польські великі землевласники і колоністи.

5. Кривавий перебіг конфлікту був зумовлений деморалізуючим впливом війни, яка спричинила велике моральне спустошення і відхід від норм соціальної поведінки та християнської моралі.

6. Волинські події 1943–1944 року були тривалим міжнаціональним конфліктом, під час якого гинули представники обох народів, а українці й поляки застосовували і оборонну, і наступальну тактику. Саме тому немає підстав уживати в спеціальних історичних дослідженнях, офіційних документах і трактуванні волинської трагедії – таких термінів, як «волинська вендета», «геноцид», «екстермінація», «етнічні чистки».

7. Трактувати українсько-польський конфлікт у вузьких історичних межах 1943–1944 рр. не варто без урахування двосторонніх суперечностей, що мали місце в попередній період, зокрема в 1918–1943 рр.

8. Об'єктивне й неупереджене вивчення та осмислення цих актуальних у науковому та суспільно-політичному сенсі проблем потрібне для остаточного подолання складної українсько-польської історичної спадщини, негативного потенціалу, який накопичувався впродовж багатьох століть в історичній пам'яті та свідомості українців і поляків, упередженості й недовір'я між ними, а також заради утвердження історичної правди та справедливості, дружніх і партнерських відносин між обома країнами й народами, не затьмарених тінями минулого.

9. Джерела польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни сягають нашого спільного минулого, є наслідком давніх обопільних упереджень і завданих кривд.

Стан наукового вивчення теми.

1. За роки, які минули після проголошення державної незалежності України, новітня українська історіографія збагатилася низкою серйозних документальних і мемуарних видань, збірників матеріалів, опублікованих за підсумками роботи авторитетних і представницьких всеукраїнських та міжнародних, зокрема спільних українсько-польських наукових конференцій і семінарів, монографічними

дослідженнями й великою кількістю статей, кандидатськими й докторськими дисертаціями, рецензіями, довідково-бібліографічними виданнями, що є яскравим свідченням започаткування національної історіографії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни як окремого та самостійного науково-дослідницького напрямку.

3. Історіографічний аналіз робіт сучасних українських істориків дає підстави зробити висновок про те, що, незважаючи на певну розбіжність у поглядах, сучасні вітчизняні дослідники трактують відносини між українцями та поляками у Західній Україні під час Другої світової війни в контексті польсько-українських відносин, які склалися тут упродовж тривалого часу як прояв давнього польсько-українського антагонізму й суперечності з питання про державну належність краю. У вітчизняній історіографії відсутні героїзація подій, не схвалюються методи збройної боротьби а терору для розв'язання складних міжнаціональних проблем, одностайно відзначається негативність наслідків збройної боротьби для обох народів.

4. Вітчизняні дослідники, торкаючися проблем українсько-польського протистояння, уникають однобічності, спекуляцій, прагнуть зрозуміти весь комплекс причин, які викликали волинську трагедію, – територіальних, політичних, етнічних, соціальних, мілітарних, ураховуючи дії таких структур, як УПА й АК.

Причини конфлікту. У період Другої світової війни українці та поляки стали заручниками вкрай складних міжнаціональних відносин, які формувалися впродовж століть і були успадковані поколіннями ХХ ст. Причин конфлікту багато, а саме:

1. Драматичну історію польського й українського народів у XIV–XVIII століть, заповнену польською експансією в Україну, селянсько-козацькими бунтами та повстаннями, що придушувалися в потоках крові й залишили у свідомості багатьох поколінь незабуті взаємні кривди, почуття соціальної несправедливості.

2. Досвід й уроки програної українцями війни з Польщею в 1918–1919 рр., які вказували на Другу Річ Посполиту як одну з головних перешкод у побудові незалежної України.

3. Неврегульовані загальнополітичні умови після Першої світової війни, які позбавили українців власної державності. Версальська система не повною мірою реалізувала відомий лозунг Мадзіні «Кожній нації – держава».

4. Національну політику II Речі Посполитої на східних територіях, що ґрунтувалася на засадах націоналізму й усунення інших національностей від участі в державному та громадському житті (справа автономії та самоврядування, проблема земельної реформи, освітня політика, порушення громадянських прав і свобод, репресій проти українців). Вона не ліквідувала давні суспільні конфлікти, а навпаки, їх загострювала. Польські урядові кола, грубо порушували міжнародно-правові зобов'язання, зокрема підписаний у Версалі 29 червня 1919 р. особливий договір «Про захист прав національних меншин», прагнули добитися

однонаціональної Польської держави. Саме тому в міжвоєнний період (20–30-ті роки ХХ ст.) громадян Польщі української національності обмежували в політичних і соціально-економічних правах, піддавали пацифікаціям, репресіям, забороняли діяльність деяких українських політичних партій, громадських організацій, кооперативних товариств, знищували українське шкільництво. Шовіністична політика польської влади та низки польських громадських об'єднань породжували в українців неприязнь до носіїв такої політики. Незважаючи на готовність значної частини українців до виконання громадянських обов'язків щодо Польської держави, українське суспільство як загал ніколи не визнало легальності польської влади на західноукраїнських землях, трактуючи її як загарбницьку.

5. Підбурювальну роль обох тоталітарних режимів – радянського й німецького в посиленні українсько-польського протистояння.

6. Безкомпромісні позиції польського уряду й керівництва ОУН щодо територіального питання. Різні погляди українських і польських політиків щодо повоєнної державної належності Волині. Поляки не погоджувалися на зміну свого східного державного кордону, а українці не сприймали повернення до стану вересня 1939 року, з огляду на прагнення відновити в цьому краї власну державність.

7. Деморалізуючий вплив війни, яка спричинила велике моральне спустошення і відхід від норм соціальної поведінки, зумовив кривавий і злочинний характер конфлікту.

У контексті досліджень українсько-польських відносин періоду Другої світової війни і подій на Волині 1943–1944 рр. у сучасній українській історіографії обговорюються дуже дратливе питання про те, хто відповідальний за волинську трагедію і є її винуватцем.

Тут можна виділити умовно дві протилежні позиції. Прибічники перших вважають головними винуватцями цієї трагедії насамперед польську сторону, пов'язуючи її виникнення з міжвоєнною політикою польських урядів, а в період війни – з діяльністю АК, співробітництвом польського підпілля з німцями та радянськими партизанами. Іншу позицію представляють ті дослідники, які основну вину покладають на українців, конкретно на УПА, і вважають насильницьке усунення поляків із Волині трагічною помилкою.

У волинських подіях навесні–влітку 1943 р. простежується вплив кількох чинників: «макровійни» між нацистською та радянською державно-військовими надпотугами, «мікровійни» між польським, українським і радянським підпіллям, малої громадянської війни між різними групами в українському підпіллі (протистояння між бандерівцями, бульбівцями й мельниківцями чи конкуренція за владу в новопосталій УПА між галицькою та волинською групами), селянської війни за землю, елементарного бандитського шумовіння, а також винищення нацистами волинських євреїв, яке, не маючи значного впливу на волинську різню 1943 р., призвело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох

волин'ян.

Прелюдією конфлікту на Волині в 1943 р. стали події, які розгорнулися за рік до того на території Холмщини, Підляшшя, Замостинщини, Люблінщини. У листопаді 1942 р. німці здійснили акцію виселення 200 тис. поляків із чотирьох повітів Люблінського дистрикту. Планували, що місце поляків займуть німецькі селяни-колоністи. В акції виселення гітлерівці широко задіяли українські поліційні й адміністративні сили. Відібрану ж у поляків за мовчазної згоди нацистів землю поступово почали займати українські поселенці з навколишніх територій. Ці факти дали підстави керівникам польського підпілля вдатися до відплатних акцій проти українців, застосувавши метод збірної відповідальності. Отож, перший міжетнічний українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни стався внаслідок очевидної німецької провокації, на яку піддалися політичні лідери обох народів. Жертвами різанини на Холмщині та Люблінщині впали 2 тис. українців, ще тисячі стали біженцями.

Тисячі українських утікачів потягнулися через р. Західний Буг на Волинь. Саме вони стали тією «наочною агітацією», яка посилила антипольські настрої серед волинських українців. Німецька ж окупаційна влада в Райхскомісаріаті України не лише не сприяла послабленню небезпечних симптомів конфлікту, що назривав, а й, навпаки, своїми провокаційними заходами загострювала протистояння.

Упродовж 1942 – початку 1943 р. нацисти провели остаточну «чистку» своїх адміністративних установ на Волині від «ненадійного» українського елемента. Місце українських чиновників зайняли поляки. Частина польських чиновників підтримувала тісний контакт із національним підпіллям, зокрема з Армією Крайовою (АК). За завданням цієї організації вони здійснювали саботаж, займалися антинімецькою розвідкою, шкідництвом, одночасно не без успіхів переконуючи гітлерівців у тому, що будь-які збитки, завдані Німеччині, «справа рук українців».

Створення польського (за національною належністю більшості працівників) адмін апарату та формування з місцевих поляків батальйонів допоміжної поліції (замість української допоміжної поліції, яка в березні 1943 р. перейшла до УПА) дало змогу керівництву АК сподіватися на швидке захоплення влади в краї в разі ослаблення Німеччини. Однак упродовж усієї війни лідери польського руху опору так і не відмовилися від великодержавних претензій на етнічні українські землі.

Перші вбивства польських селян на Волині відбулися наприкінці 1942 р. під впливом згадуваних подій на Холмщині та Люблінщині. У березні 1943 р. відбулися масові вбивства поляків у Сарненському та Костопільському районах Рівненської області. У краї поширювалися чутки, що на Великдень українці вчинять повсюдну різанину поляків. Польські селяни почали масово втікати до міст, містечок і більших сіл, у яких керівництво АК активно створює самооборонні загони. Останні, щоправда, не обмежували свою діяльність оборонними акціями. Упродовж першої половини 1943 р. на Волині було організовано понад 100 самооборонних польських баз, окремі з них охороняли по декілька тисяч бійців.

Найбільші бази були у Пшебражі, Малинському, Біліні, Вербі, Іваничах, Порицьку, Купичеві, Римачах, Ягодині та інших поселеннях.

Навесні 1943 р. масовими стали напади німецької поліції на польські села під виглядом «бандерівців». За здійснені гітлерівцями злочини польські боївки та поліція згодом мстилися невинним українцям. У відповідь УПА палила польські села, маховик невгамовного насилля розкручувався.

Апогею українсько-польське протистояння на Волині сягнуло влітку 1943 р. За неперевіреними даними, на початку липня бандерівці повідомили кожне польське село, щоб його мешканці впродовж 48 годин «вибралися за Буг або Сян – інакше смерть». Керівництво АК видало сувору директиву, в якій зобов'язало всіх поляків залишатися на місці свого довоєнного проживання, щоб Польща не втратила Волинь. Зранку 11 липня 1943 р. загони УПА, бульбівців і мельниківців (а то й просто озброєні місцеві селяни та різні дезертири) одночасно напали на десятки польських поселень у трьох повітах: Ковельському, Горохівському та Володимирському. Досі вчені дискутують із приводу того, чи акцію 11 липня підготувало керівництвом УПА, чи радянська й німецька агентури в УПА. Достовірних документів, які б однозначно засвідчували наявність наказу командування УПА про знищення польських сіл не знайдено, тому це питання на сьогодні відкрите.

Польські партизанські загони та польська допоміжна поліція відповіли на події 11 липня масовими нападами на українські села. Документи дають підстави стверджувати: боротьба була такою жорстокою, що нерідко перевищувала жахи середньовічних народних повстань та воєн. До кінця 1943 р. уся Волинь стала місцем десятків тисяч трагедій.

Під час великої взаємної різанини маса звичайних кримінальних злочинців намагалася діяти під виглядом Повстанської Армії і надавати своїм відверто бандитським акціям політичного забарвлення.

Криваві події липня 1943 р. на Волині не спинили керівництво польського руху опору, яке в численних відозвах продовжувало наполягати на тому, що Польща ніколи не відмовиться від «своїх східних земель», де «польська нація впродовж століть зробила величезний цивілізаційний та культурний внесок». Серпень–вересень 1943 р. став періодом помітної активізації польських воєнізованих загонів і груп (пляцувок) на Волині. Польські бойовики спалили села Стенжаничі, Яковичі, Пташино, Салиське, Клечковичі, Туровичі, Клевецьк, Висоцьк та ін. Кінець 1943 – початок 1944 р. ознаменувався низкою великих боїв між польськими боївками та УПА, які намагалися знищити бази один одного. Із початком 1944 р. польсько-українська різанина перекинулася на Галичину, а в 1945–1946 рр. – на Засяння. Конфлікт поширився на величезні території й активно тривав до 1947 р., коли польський та радянський тоталітарні комуністичні режими здійснили спробу розв'язати його притаманним більшовизму радикальним, «хірургічним», методом втручання – тобто взаємною депортацією поляків та українців із місць їхнього

тогочасного проживання.

Однак, ведучи мову про польсько-українське протистояння, не можна забувати про ще одну зацікавлену та могутню сторону конфлікту, яка, подібно до нацистів, сприяла посиленню українсько-польської ворожнечі. Ідеться, безумовно, про московських «режисерів», котрі з Кремля всіма силами та засобами провокували й розпалювали конфлікт.

Масові знищення польських сіл відділами УПА починаються там, де з'являються перші більшовицькі партизанські загони, тобто на Поліссі та півночі Волині. Червоні партизани, прагнучи заручитися підтримкою місцевого польського населення, видавали себе за захисників їхніх інтересів. Більшовицькі диверсанти здобували симпатії поляків передусім своєю боротьбою проти українського національного підпілля. У всіх великих радянських партизанських з'єднаннях поважний відсоток бійців складали поляки, п'ять тисяч із яких приєдналися до червоних партизанів. Залучення поляків до більшовицьких груп та загонів об'єктивно посилювало й поглиблювало конфлікт між ними та українцями.

Однак намагання політичного керівництва польського руху опору викрити провокаційну роль більшовиків та німців не спинило кровопролиття. Зерна провокацій та ненависті впали на добре підготовлений ґрунт. За роки війни в багатьох людей було майже повністю зруйновано усталену християнську мораль, не лише прості селяни, а й священники (і українські, і польські) ставали натхненниками та організаторами кривавих актів помсти. У «волинській різанині» 1943 р. значну роль відіграв також соціальний фактор. Це протистояння було водночас великою «битвою за землю», більшість якої у міжвоєнні роки контролювали великі польські землевласники й колоністи.

Наслідки й уроки. Обидві ворогуючі сторони обрали не політичне, а біологічне розв'язання проблеми. Підсумком трагічного українсько-польського конфлікту на Волині стали величезні людські жертви й матеріальні втрати з обох боків. Окремі польські історики стверджують, що загинуло до 100 тис. поляків і 25–30 тис. українців. Вітчизняні вчені, здебільшого погоджуючись із таким співвідношенням, наводять скромніші цифри втрат – 35 і 15 тис. або й взагалі 12 та 5 тис. На нашу думку, питання встановлення кількості загиблих потребує ще тривалої та кропіткої роботи. Найбільш реальним й обґрунтованим числом утрат поляків можна вважати 19 тис. – число, отримане під час анкетування сучасників трагічних подій. Поважною проблемою для вчених є також виокремлення із числа всіх загиблих справді суто мирних мешканців, тобто тих, хто не брав участі в бойових загонах УПА чи АК і не був пов'язаний зі структурами підпілля.

Обидва народи – українці й поляки – стали жертвами сформованих історичних обставин та стереотипів, незваженої політики власних провідників, анархії та хаосу, жертвами підступних провокацій, учинених нацистами та більшовиками. Тому криваві уроки волинської трагедії мусять стати пересторогою для майбутніх

покоління. Раз і назавжди відповідальне керівництво обох народів повинне відмовитися від спокуси силового розв'язання навіть найменших непорозумінь. Шлях до остаточного примирення та порозуміння набагато важчий, ніж до ворожнечі, він вочевидь незрівнянно довший від того, яким видається нам сьогодні, тому не терпить поспіху й незважених рішень, а потребує мудрості та стриманості.

Знання історії польсько-українських відносин потрібне обом нашим народам, особливо новим поколінням українців і поляків, котрі будуть будувати своє майбутнє. Для подолання упереджень і усталених стереотипів у душі поєднання і побудови добросусідських стосунків є також і показ всієї правди про події на Волині й у Східній Галичині під час Другої світової війни. Це потрібне для того, щоб нез'ясовані до кінця факти не були джерелом недовіри й упередження, не тяжіли над нашими взаємними відносинами.

Список використаних джерел та літератури

1. Баженов Л. Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991–2002 рр.) / Л. Баженов // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип. 2.
2. Дашкевич Я. Для кого дорога до нікуди? Про польсько-українські відносини в минулому та сучасному / Я. Дашкевич // Україна. Наука і культура. – К. : [б. в.], 1993. – Вип. 26–27. – С. 53–73.
3. Дашкевич Я. Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941–1944 рр. / Я. Дашкевич // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Вип. 2 (1995–1997 рр.). – Львів : [б. в.], 1999.
4. Деревінський В. Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. / В. Деревінський // Україна і Польща в ХХ столітті: Проблеми і перспективи взаємовідносин. – Київ ; Краків : [б. в.], 2002.
5. Зашкільняк Л. Україна і Польща у ХХ столітті: між конфронтацією і союзом / Л. Зашкільняк // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». – Чернівці, 16–18 трав. 2000 р. Доповіді й повідомлення. – Чернівці : [б. в.], 2001. – Т. 1. – С. 68.
6. Ільюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939–1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії / І. Ільюшин // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 6. – К. : [б. в.], 2002.
7. Ільюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / І. Ільюшин. – К. : [б. в.], 2003.
8. Ільюшин І. І. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів) / І. Ільюшин. – К. : [б. в.], 2000.
9. Ільюшин І. Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині в 1943 р.? Документи свідчать / І. Ільюшин // Укр. альм. – Варшава : [б. в.], 2003.
10. Ісаєвич Я. З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови // Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. – Львів : [б. в.], 2003.
11. Калитко С. Л. Сучасна українська історіографія про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни / С. Л. Калитко, В. П. Лациба // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 6. – К. : [б. в.], 2002.
12. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / А. В. Кентій. – К. : [б. в.], 1999.
13. Киричук Ю. Українсько-польське збройне протистояння у 1942–1943 рр. / Ю. Киричук // Схід. – 2000. – № 1. – С. 48–49.
14. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – К., 1999. – С. 110.
15. Колесник В. З історії українсько-польських наукових взаємин (1994–2003) / В. Колесник, М.

Кучерепа // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 13, ч. 2. – К. : [б. в.], 2003.

16. Лисенко О. Є. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії : бібліогр. Показчик / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко. – Київ ; Івано-Франківськ : [б. в.], 2003.

17. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К. : [б. в.], 1994. – С. 83–110.

18. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії / В. Литвин. – К. : [б. в.], 2002.

19. Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941–1947 рр. / С. Макарчук // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 5. – Варшава : [б. в.], 2001.

20. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. – К. : Наук. думка, 2005.

21. Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті / А. Павлишин // «І»: Незалежний культурологічний часопис. – 1997. – Ч. 10. – С. 114–135.

22. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : монографія / Центр досліджень визвольного руху / Іван Казимирович Патриляк. – Львів : Часопис, 2012. – 592 с.

23. Патриляк І. Деякі аспекти співпраці українського та польського антирадянського підпілля на території Закерзоння у 1945–1946 рр. / І. Патриляк // Україна і Польща в ХХ столітті.

24. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 рр. / Іван Казимирович Патриляк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 598 с.

25. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2-х т. Т. 1 : Війна під час війни. 1942–1945 / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011.

26. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / В. Сергійчук. – К. : [б. в.], 2003.

27. Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук.

28. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Ю. Сливка. – Львів : [б. в.], 2003.

29. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» // З архівів ВУЧК-ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1997. – № 1/2. – С. 5–7.

30. Україна – Польща: важкі питання. – Т. 1–10. – Варшава : [б. в.], 1998–2002.

31. Філяр В. Хронологія подій на Волині в 1939–1944 рр. / В. Філяр // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 5.

32. Цепенда І. Є. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків / І. Є. Цепенда // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-ту. Історичні науки. – 2001. – Т. 7 (9). – С. 693 – 700.

33. Цепенда І. Є. Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943–1944 роках // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 5.

34. Шаповал Ю. Чи подолано «волинський синдром»? / Ю. Шаповал // День. – 15 берез. – 2003.

35. Hryciuk G. Straty ludności w Galicji Wschodniej / G. Hryciuk // Polska–Ukraina: trudne pytania. Т. 6. – Warszawa, 2000.

36. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948 / G. Motyka. – Warszawa, 1999.

37. Motyka G. «Pany» i «rezuny». Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947 / G. Motyka, R. Wnuk. – Warszawa, 1997.

38. Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Т. 1–2. – Warszawa, 2000.

39. Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK / J. Turowski. – Warszawa, 1990.